

Opponensi vélemény Horn Ildikó A hatalom pillérei című akadémiai doktori értekezéséről

Nagy érdeklődéssel vettem a kezembe Horn Ildikó doktori disszertációját. Nemcsak azért volt így, mert mindig szívesen olvasom a tanárnő munkáit, hanem főleg azért, mert a dolgozat tárgyával, a kora újkori elittel nekem személyes kapcsolatom van. Ebben a témában éltem meg pályám legnagyobb szakmai meglepetését. Meglepetésem, mondhatni megrökönyödésem okozói, Lawrence Stone két könyve az angol arisztokrácia kora újkori válságáról, illetve a kora újkori angol elit nyitottságának megkérdőjelezéséről Magyarországon nem voltak különös hatással, jóllehet Stone nemzetközi szinten, annakidején a történeti szociográfia megalapítójának számított. 1965-től haláláig az irányadó történészek közé tartozott. Horn Ildikó ismeri; az elitet tárgyaló könyveire hivatkozik. Nem tudom, ő érzelmileg hogyan viszonyul hozzájuk. Az elsőhöz nyilván, sehog, mert éppen csak járni tanult, amikor a krízis megjelent, és utólag, az azóta eltelt fél évszázad történetírói termésének ismeretében ez a könyv már nem hat különlegesen. A második, húsz évvel későbből ma is érdekes, de nem feltűnő a hasonló témájú munkák tengerében.

Én viszont éppen történetírói énemet kerestem, amikor Stone hatalmas könyvét a válságról az ELTE Egyetemi Könyvtárában megláttam. Azonnal kivettem, és csak azt mondhatom róla, hogy tökéletesen lenyűgözött. Majdnem ezer oldalon írta le azt a rengeteg adattal, összesen 58 táblázattal és más szemléltető módszerekkel alátámasztott eredményét, miszerint az angol arisztokrácia a 16. század közepe és a 17. század közepe között elveszítette mindenekfelett álló társadalmi fölényét. A kereskedelmen, valamint a hivatalnokoskodáson meggazdagodott elemek beszivárgása következtében súlyos válságba került. Ettől lett „nyitott” az angliai elit. Közben az olvasó megtudta, hogy hány éves korukban házasodtak az arisztokrácia fiai, mennyi ideig tartott az udvarlás, mennyit költöttek az új család új otthonára, és elküldték-e egyetemre a fiatalokat. Meggyőző volt. A nagy mű a szó szoros értelmében több ezer adat kezeléséből keletkezett. A legtöbb történelemmel foglalkozó folyóirat elragadtatottan írt róla. És Európa szerte megélénkült az „új arisztokrácia” kutatása. Aztán telt, múlt az idő, és egyszer csak – miközben Stone más területen több heves vitát és felháborodást kavart — megjelent a második könyve az elitről.

Ebben az előzőnél lényegesen kisebb terjedelemben leírta pontosan az első konklúziók ellenkezőjét. Anglia azért válhatott a modern haladás bölcsőjévé, mert az

arisztokráciája szilárdan elzárkózott az idegen társadalmi elemek befogadásától.

Egzisztenciális válságba csak a különböző természetű forradalmak lezajlása után jóval, 1880 és 1984 között került. Stone sokakat kárhoztatott, olyan történészeket, akik a kora újkori nyílt elit tételét vallották. A helytelen nézetek képviselői között egy jegyzetben önmagát a harmadik helyre sorolta. Véleményének megváltozására azonban Lawrence Stone nem adott magyarázatot. És az adatokból sem lehet kihámozni, mert a két könyv adathalmazainak összehasonlítása nem megvalósítható. Így a termékenységről az első könyv az 1540 és 1659 közötti első házasságokban született gyerekek számát adja meg, míg a második számok nélküli diagramot közöl az 1549 és 1800 között regisztrált gyerekekről. Vagy a felsőfokú tanulmányokat illetően az első könyvben 1560 és 1640 közötti adatok diagramja, a másodikban az 1590 és 1800 közötti diagram látható. Nem hasonlítanak egymásra ott sem ahol véletlenül azonos időszakról szólnak. Így a krízis-könyv szerint az 1580-as években az egyetemre beiratkozók aránya meredeken hanyatlott; a másokban 1590 után meredeken emelkedett. Magyarázat nincs. Illetve talán lenne, ha az ember mindkét könyvet igen részletesen, minden félmondatra figyelve végigelemezné. A kétféle eredmény felett érzett elképedésem azonban odáig nem vitt, hogy Lawrence Stone–analízisre adjam a fejem. Ehelyett egyszerűen maradandó emlékem lett a Stone-féle ellentmondás feletti döbbenet, és különös várakozással veszek kézbe minden történeti szociográfiát. Néha csalódás ér, néha elragadtat az, amit olvasok. Horn Ildikó disszertációja az utóbbi élményt nyújtotta.

Az előttünk fekvő dolgozat egyéni hangvételű, jelentős új eredményei vannak, és ott, ahol fenntartásokat keltett bennem, inkább továbbgondolásra, mint ellenkezésre készítetett.

Az egyéni hangvételt legjobban a disszerens merész kijelentéseivel lehet érzékeltetni. Jó példa az a hely, ahol Horn Ildikó azt írja, Báthory István azért Kovacsóczykat nevezte ki a hármastanácsba, mert ő maga és az érintett urak szerették egymást. Így olvasható a disszertációban: „Báthory és a kormányzótrío viszonyában meghatározó volt az, hogy kapcsolatuk hosszú évekre...nyúlt vissza, amelynek során a kölcsönös bizalom és megbecsülés mellett egyfajta szeretet is létrejött közöttük”. Ezt találtam a dolgozat legfurcsább állításának, de nem azért idézem itt, a véleményem elején, mintha vitatkozni kívánnék vele, hanem mivel így kezdeném a disszertáció általános jellemzését. A kinevezés magyarázatának problémája ugyanis azért merült fel, mert a triumvirek tevékenysége nem vált be; irányítgatásuk a lengyel király sok idejét, energiáját emésztette fel, de még így is folyamatosan kerültek szembe az erdélyi politika többi szereplőjével. A helyzet előrelátható

volt. Mire Horn Ildikó az elbeszélésben idáig ért, már kiderült, hogy Báthory István körültekintően szokta kiválasztani az embereit. Legfontosabb szempontja, ha jól értem, a döntés során szóba jövő emberek társadalmi elfogadottsága lehetett, márpedig sem Kovacsóczy Farkas, sem két társa, Kendy Sándor és Sombory László nem felelt meg ennek a kritériumnak. Miért kaptak mégis nagy szerepet? Horn Ildikó gondosan körüljárta a kérdést, és a szerették egymást tényen túl nem talált magyarázatot. Megállapításán, ahogy már jeleztem, nem kívánok vitatkozni, azt viszont állítom, hogy a szeretet mint politikusokat összetartó, valamint az eseményeket irányító tény nem része a konvencionális vagy szokványos összetételű történetírói eszköztárnak.

Sajátos Horn Ildikónál a források kezelésének módszere is. Minden nagyobb tematikus egység tárgyalása elején először a tárggyal egykorú vagy közel egykorú értesüléseket állítja egymással szembe vagy egymás mellé a tanárnő, majd előadja, szinte historiográfiai pontossággal, hogy melyik elemet ki és mikor használta feldolgozásban, végül nagyon világosan és egyértelműen leírja a saját véleményét. Akkorra történetének már nincs közvetlen kapcsolata a forrásokkal, mégis jól érzékelhetni a végső vélemény és a források összefüggését. Ezt a módszert legeredményesebben talán János Zsigmond leírásánál lehet érzékelni. Horn Ildikó három egykorú elbeszélő forrást rakott egymás mellé és vizsgált igen sok oldalról, Forgách Ferenc emlékiratát, Georg Albani, alias Fehér György jelentését I. Ferdinándnak, valamint Giovanandrea Gromo testőrtiszt sok helyre eljuttatott emlékiratát. Mindhárom szerző szemtanú volt; hosszabb, rövidebb ideig János Zsigmond udvarában tartózkodtak. Elbeszéléseik azonban távolról sem egészítik ki egymást; inkább ellentmondóak. Jóformán csak János Zsigmond gyér szakállának leírásában egyeznek. A disszertációból mégis új, szemléletes II. János kép bontakozik ki. A disszerens minden információ-forgácsot, a források és a feldolgozások minden elemét felhasználta hozzá. Még olyasmi is kiderült, mint az, hogy János Zsigmond, akit eddig elmélkedő, kis túlzással szólva könyvmolynak ismertünk, szívesen foglalkozott férfias sportokkal.

Végül, bár még sok szokatlanságról lehetne szólni, a tárgyalási témák szokatlan voltát emelném ki. Legfeltűnőbb az elit korfájának bemutatása. Horn Ildikó három pillanatképet ad róla három időpontban, illetve három uralkodó, János Zsigmond, Báthory István és Báthory Zsigmond alatt. Nyilvánvalóan sok munka, kutatói szerencse is, de mindenekelett igen hozzáértő adatkezelés eredménye a kimutatás, amelyet más történeti szociográfiákban legjobb emlékezetem szerint még nem láttam. Mert az életkort egyéni eseménnyel,

házassággal, hivatalba lépéssel és hasonlókkal összefüggésben szokták használni. Az átlagéletkor vagy a várható élettartam erősen hasonló értékeit nem számítom ide. Itt egyének helyezkednek el szellemesen szerkesztett táblázatban, a mosolygó fej szimbólum elektronikus ábrázolásával. Összesen 56 személyről van szó, akiknek az életkora a vizsgálat időpontjában 80 és 25 között változott, de az ábrák igen nagymértékben eltérőek a három uralkodó alatt. János Zsigmondnál a 60 és 80 év közöttiek dominálnak, Báthory Istvánnál az elit tagjainak több mint a fele 45 esztendőes vagy annál fiatalabb, és Kristófnál feltűnően nagy arányban vannak jelen a harmincas éveikben járó, politikusnak még fiatal urak.

Mindebből következhetne a fiatalság vagy az öregség értékének abszolutizálása. Horn Ildikó azonban nem esik a könnyű általánosítás csapdájába. Ehelyett, mivel a korfán szereplő minden személyt ismer, egyénekre bontva elemzi kinevezésük körülményeit, valószínű okát, valamint megnézi, az uralkodók milyen tulajdonságaira vagy céljaira lehet következtetni az elitbe emelt urak adottságai alapján. A disszertáció fontos szereplői az uralkodók.

Ezzel a ténnyel elérkeztem mondanivalóm második szakaszához, a dolgozat új eredményeinek számbavételéhez. Itt azért tartom az uralkodók személyét fontosnak, illetve azért értek egyet Horn Ildikóval, amikor igen részletesen ír róluk, mert – röviden szólva – az erdélyi fejedelemségben az örökös főrendiség nem jött létre. Vagyis nem voltak olyan társadalmi korlátok, amelyek a kinevezhető vagy kinevezendő urak körét meghatározták volna. Mert akár a magyarországi királyságban, akár például Angliában, de mindenütt, ahol volt örökletes arisztokrácia, nem törvény ugyan, hanem a szokás azt diktálta, hogy a kinevezések az arisztokrácia tagjainak jussanak. Az úgynevezett homo novusok megjelenése kivételesnek tekinthető. Itt most a homo novus fogalmán nem nyitnék vitát. Csak azt szögezem le, hogy Erdélyben a fejedelmek azt nevezték ki méltóságokra, akit akartak. Korlátokat csak saját szempontjaik állítottak.

Logikus következtetés tehát, hogy a disszertációban tárgyalt időszak erdélyi elit fogalmát Horn Ildikó teremtette meg. Ő bizonyította be azt, miszerint 1556 és 1588 között Erdélynek volt forrásokban megfogható, létezését tekintve ezer adattal igazolható politikai vezetőrétege, amelyet mai vagy történetírói gyakorlat szerint elitnek lehet nevezni. Ez igen lényeges, az Erdélyről szóló történetben alapvetően új megállapítás. Értékét fokozza az a tény, hogy minden jel szerint későbbi időkre is érvényes. Maga Horn Ildikó tárgyalja az elit egyes tulajdonságait, így – érdekesítő módon – a peregrinációját, messze a disszertáció időskörén túl. A részleteket tekintve hangsúlyozom a források ügyét. Trócsányi Zsolt, a

modern Erdély történet egyik nagy alakja, akinél az erdélyi anyagot kevesen ismerik jobban, tájékoztatott a kora újkori kormányzat forrásviszonyainak siralmas voltáról. Ő bonyolult módon rekonstruálta virtuálisan a központi kormányzat iratanyagát, Horn Ildikó számtalan, a témát tekintve jórészt mellékes, magánlevéltárakban fennmaradt forrásból, naplóból, levelezésből, gazdasági feljegyzésből és hasonlókból szedte össze az általa elitnek tekintett társaság adatait. És mintegy menet közben szerkesztette meg az elit archontológia-jellegű listáját. Összesen 95 úr szerepel rajta nevével, kinevezéseivel, rangemelésével, házasságaival, felekezeti hovatartozásaival és minden kideríthető adatával együtt. Az Erdély-történet felbecsülhetetlenül hasznos adattára. Könnyen lehet, hogy olyan információk vannak benne egyes személyekről vagy családokról, amilyenekről külön disszertációt lehetne írni. Az adatok elemzésébe azonban nem mentem bele. Túlságosan nagy és kétes kimenetelű munka lett volna.

Sok új és meggyőző eredmény van az uralkodók bemutatásában viszont bizonyosan, bár őket mindenki ismeri. János Zsigmond Horn Ildikónál felbukkanó sportolását már említettem. És új Báthory István rendkívül tudatos uralkodása. Mintha arra nevelték volna, pedig véletlenül választották vajdává. Úgy tűnik, a disszerens osztja azt, a kortársak között is fel-felbukkanó véleményt, miszerint valószínűleg Bekest választották volna meg, ha jelen van a János Zsigmond utódját kijelölő országgyűlésen. Itt kérdezem meg: jól értettem a disszertáció szövegét? Báthory István hatalomra jutása körül ugyanis érzek némi ellentmondásosságot. Horn Ildikó szerint a későbbi lengyel király, aki önmaga által „gondosan megkomponált személyiség” volt, fiatal kora óta – nagyon tudatosan; olvasmányait is a nagy célnak megfelelően válogatva – János Zsigmond utódlására készült. Aztán, ahogyan a választott király halála után rendkívül rövid időn belül Erdélybe küldött szultáni levelek bizonyítják, jó előre megszerezte tervéhez a Porta jóváhagyását. És, ahogyan a Miksával folytatott levelezéséből, valamint abból, hogy a választás idején Habsburg-követek tartózkodtak Gyulafehérvárott, következik, a magyar királynak, ha többet nem, a jóindulatát elnyerte. Csak magát a választást bízta volna a véletlenre? Nem tartom valószínűnek. Nyilván jól megszervezett csoport támogatta Báthory István vajdaságát a sorsdöntő országgyűlésen. Bekes talán éppen azért maradt el, mert eleve reménytelennek ítélte a győzelmet.

Sok új elem van aztán Báthory Kristóf és Báthory István viszonyának ábrázolásában Horn Ildikónál. Tényleg szinte abszurd a családszervezés akkori viszonyai között, és később is,

hogy az elsőszülött fiú félreálljon öccse karrierje előtt. Hozzáteszem, a választáskor Kristóf nős volt, tehát lehetett várni tőle örököszt, míg István majdnem negyvenévesen még nem alapított családot. Igaz, a lengyel korona megszerzésénél nőtlen állapota nagy előny lett, de 1571-ben még legfeljebb aggályokat ébreszthetett a család túlélése tekintetében. Nem értem, miért Istvánt jelölte ki a család nagy pályára, ami már akkor köztudottá válhatott, amikor a lengyelországi emigrációból hazatérő Izabella királynét 1556-ban István köszöntötte. A három somlyói Báthory fivér, Kristóf, István és András viszonyáról egyébként érdemes lenne külön is írni. Manapság a testvérkapcsolatok iránti érdeklődés az európai történelemben erősen megélnkült. Nem hiszem, hogy a három Báthoryéhoz hasonló képlet sok családban alakult volna ki.

Végül az új eredmények sorában szólok még egyszer a hármastanácsról, amelyről a politikusok közötti szeretet apropójával már beszéltem. Maga a téma enyhén szólva nem tartozik az Erdély történet nagy érdeklődés által kísért jelenségei közé. Érthetően van így: a szóban forgó tanács 1583 márciusa és 1585 májusa között állt fenn, vagyis alig két esztendeig, ami Erdély viharos történetében rövidke idő. Rövidke, és talán még a többinél is zavarosabb. Horn Ildikó figyelmét azonban valamilyen okból, talán éppen az ábrázolás nehézsége miatt, felkeltette, és majdnem 40 oldalnyi szöveg került a triumvirekről a dolgozatba. Rendkívül érdekes olvasmány. Pontosan kiderül belőle, hogyan működött egy erdélyi kormányhivatal a 16. században. Azt lehetne mondani, esettanulmány arról, mit tesznek az elit tagjai, ha egyszer hatalomra kerülnek. Ha jól figyeltem meg, nem sok jót. Horn Ildikó azt írja le, hogy saját akaratuk keresztülvitele érdekében Báthory Istvánt következetesen félrevezették. Igaz, nem lehet általánosítani, és azt mondani, hogy a 16. század közepén volt erdélyi elit vezetésre alkalmatlan emberekből állt, hiszen az elit egyszerű tagjai közül emelkedett ki maga Báthory István is. És miután ő elvonult Lengyelországba, jól vagy alacsony színvonalon, de mindenképpen ők biztosították az erdélyi állam működését. Történeti mértékkel mérve is nagy teljesítmény volt.

Itt elérkeztem mondandóm utolsó részéhez, fenntartásaim feltárásához. Előljáróban már közöltem, hogy inkább továbbgondolásra, mint vitára készítetnek. Az egyik mellékes és szinte nem tartozik a tárgyhoz, a másik az elit meghatározásában erős hiányérzetemről szól.

Mellékes az, hogy az én érzékelésem szerint Báthory István ábrázolása erősen idealizált. Tény természetesen, hogy a magyar történelem legeredményesebb politikusai közé tartozott, és Lengyelországban ma is ő az egyik legnagyobb uralkodó. Az viszont talán

túlzás, miszerint mindenben megfelelt a kor elméletirői által felállított ideális uralkodó elképzelésének, ahogyan Horn Ildikó mintegy az általa előzőleg bemutatott jellemzést összefoglalva írja (204. o). Nagy jelentőséget a pusztá véleménykülönbségünknek azonban nem tulajdonítanék. Sem kortársainkat, sem a múlt szereplőit nem láthatjuk egyformán. Az viszont elgondolkoztat, hogy szabad-e a sajátunktól tökéletesen eltérő körülmények között keletkezett álláspontokat elhallgatni. Az oroszországi hadjáratokban megmutatkozó István lengyel királyra gondolok. Az ottani eseményekről a dolgozat ismételten szól főleg azért, mert a karrierépítés remek lehetőségét kínálták a lengyel király erdélyi híveinek. Ehhez nem feltétlenül tartozik hozzá a király jellemzése, de ha már megvan, talán jelezni lehetne, hogy Báthorynak a lengyel hódító háborúban tanúsított magatartása nem egészen az Isten képét viselő királyt mutatta. Horn Ildikó a probléma súlyát megemeli Báthory István és emberei párhuzamba állításával. A fejedelem személyes példájának erejéről ír, aminek az a lényege, miszerint a tökéletességre törekvő uralkodó eszményeit követve fényes pályát lehetett megalapozni. Vagyis a Báthory István által kinevezett elit az isteni kegyelem és a szerencse pártfogásában élt. Szerintem az alkotás lendülete ezen a ponton némileg elragadta a disszerenst.

A dolgozat lényegéhez tartozik viszont az a tény, miszerint az elit meghatározásában az országgyűlési megjelenés, illetve az országgyűlésre szóló meghívó nem szerepel. Nem mintha Horn Ildikó szavakkal, kimondottan mellőzte volna az erdélyi országgyűlést. Éppen ellenkezőleg, többször ír olyasmiről, hogy valamely uralkodó vagy a rendek keresztülvittek valamit az országgyűlésen. És nem támaszt kételyeket azzal a körülménnyel szemben, hogy az országgyűlés választott fejedelmet. Logikus a kérdés: miért nem tartoznak a politikai elithez azok a személyek, akik a törvényeket és a politikai döntéseket hozták. Helyesebben, miért nem tartozik egy részük, a nagyrészük oda. Mert a városok képviselőit valószínűleg nem sorolnám a politikai elithez, a többi meghívottat viszont nehezen tartanám kizárhatónak. Éppen olyan alapon mentek az országgyűlésre, amilyen alapon a kinevezések történtek. Az uralkodó kegyéből.

A 16. század éppen az az idő, amikor Európában az állam funkciói kezdtek elválni egymástól. Horn Ildikó elitjébe a középkorból maradt arisztokrácián kívül automatikusan bizonyos hivatalok viselői, a végrehajtó hatalom képviselői kerülnek bele. Szerintem a politikai elithez tartoznak a törvényhozók is. Vagy tévednék? Az eliten is érezhető a hatalom megoszlása? Talán másfajta volt az az elit, amely a törvényeket hozta és más az, amely

végrehajtotta őket. Érdeemes lenne megnézni. És érdemes lenne megnézni, mennyire vált el a többi hatalmi ágtól a bíraskodás; nem kellene-e az elitbe bevonni bizonyos bíróságok tagjait.

Végül hasznos lenne valamelyest foglalkozni az országgyűléssel azért is, mert úgy hangsúly kerülne az egyházi rend nemlétére. A dolgozat a lelkészek távolmaradását vagy távoltartását az uralkodói tanácstól leírja, de nem érinti azt az európai értelemben kiáltó erdélyi sajátságot, hogy a fejedelemségnek egyáltalán nem volt egyházi rendje. A világi és egyházi hatalom ellentmondásos viszonyai között a vallásügy a fejedelemség legfontosabb jelenségeként értékelhető, a történetírás mindenesetre annak tekinti. A vallásszervezetek képviseletét viszont legfeljebb egy-egy személy gyakorolta informálisan és csupán az uralkodó környezetében. Egyháziak nem jutottak be a politikai elitbe.

X

Horn Ildikó doktori értekezésével az Erdély-történet művelésének nagy alakjai közé került. Feltétlenül érdemes a Magyar Tudományos Akadémia Doktora címre.

Budapest, 2013. október 22.

Péter Katalin